

Наратив як інструментарій: від літературознавства до боротьби з тероризмом

Георгій Почепцов,

доктор філологічних наук, професор
Національної академії державного управління
при Президентові України

Наратив є типовим інструментарієм з точки зору соціального інжинірингу, бо дозволяє як утримувати соціальну систему в стабільності (і тоді вона переходить в метастабільний стан), так і виводити її звідти. Наратив несе в собі ідеологію, оскільки він є поглядом на світ з цілком конкретної позиції, звідки впливають поняття ворога/друга.

Ідеологія визначається нині досить широко як уявлення реальності, що впливає на сприйняття людей і подій [1, р. 95]. Саме звідси впливає те, що ми вважаємо правильним чи ні. Більше того, ми завжди захищаємо нашу модель сприйняття від будь-якого впливу, тому так важко її змінювати.

Систематика впливу може реалізуватися в трьох можливих напрямках:

- у фізичному просторі, коли застосовуються чисто військові методи;
- в інформаційному просторі, коли йдеться про інформаційну війну, яка змінює інформаційні потоки, які отримує супротивник і його населення;
- у віртуальному просторі, коли є прагнення працювати з моделлю світу з тим, щоб зняти мотивацію на ведення війни.

Зараз нас цікавить саме останній шлях. На найбільш глибинному рівні конфлікт записаний в наших головах як зіткнення Добра і Зла. Коли ми дійдемо в його реалізації до конкретних персонажів, то на екрані чи в книзі перед нами буде виникати конкретика конфлікту у вигляді, наприклад, зіткнення мільціонера і злочинця чи навіть начальника ЖЕКУ і мешканця будинку.

Кіно активно відтворює потрібну модель світу, оскільки воно додатково володіє гедоністичними функціями, бо нам приємно дивитися й дізнаватися про розвиток подій саме таким чином. Саме кіно є сьогодні основним джерелом породження й утримання віртуального простору.

Георгій Почепцов

І тут завжди буде національна специфіка. Якщо „Мосфільм” радянської доби вивищував секретаря обкому як найвищий прояв Добра, то „Голлівуд” робив те саме в образі шерифа. Дж. Бонд як кіногерой у цьому плані перебував на межі між силами Добра і силами Зла, тому це давало багато можливостей для розвитку сюжету.

Примати мають відстежувати соціальну інформацію. У зв'язку з цим виокремлюються деякі моменти, що становлять особливий інтерес у цьому плані. Водночас саме такі моменти і мають бути в основі тих чи інших видів наративів, які, наприклад, реалізуються в драмі. Це може бути, серед іншого, боротьба за статус чи вибір пари. Тоді виникає наступний варіант класифікації п'єс У. Шекспіра [2, р. 72].

Тип конфлікту	Розв'язання	
	Негативне	Позитивне
СТАТУС	Трагедія	Героїчна драма
	Річард III	Генрі V
ПІДБІР ПАРИ	Любовна трагедія	Комедія
	Ромео і Джульєтта	Дванадцята ніч

Комунікативний вплив як такий досліджується досить давно. Античність, шукаючи методи впливу, віднайшла на цьому шляху риторичку. Одночасно ті автори були першими, хто відкрив інструментарій сократичної бесіди, яка надає право постійного контролю для співрозмовника на відміну від монологічного виступу [3, с. 148]. Цікаво, що в довоєнний час цей тип впливу був відроджений у вигляді панельного виступу Г. Оверстрітом, коли є кілька промовців, а потім до обговорення підключається і вся аудиторія. Під час війни К. Левін, вивчаючи споживання субпродуктів, довів, що метод обговорення за участю аудиторії більш переконливий, ніж лекційний.

Сьогодні відбулося відродження уваги до поняття наративу, який тепер розглядається як один з методів боротьби з тероризмом [4]. Реально наратив є вербальним виразником причинно-наслідкових конструкцій, притаманних людині. Саме тому зустрічаємо його всюди – від кіно і літератури до новин.

Наратив в головах військових стає заміником поняття ідеології, оскільки саме він формує модель світу (і базується на ній). А саме модель світу відкриває людині, хто в неї ворог і хто друг, які цілі вона має і що її очікує. І оскільки терористичні мережі не мають нічого, окрім наративів, що тримають їх вкупі, робота з наративами стала нині роботою військових.

Організаційні риси тероризму виносять на одне з перших місць саме об'єднавчу роль факторів, які перетворюють мережеву структуру на таку, що може бути ефективним суперником структури ієрархічної. Можна згадати наступні характеристики терористичних організацій, які, на нашу думку, підштовхують його до використання саме наративних форм об'єднання. Вони мають такі відмінності від політичних структур [5]:

- вони є таємними;
- таємний характер робить важливим акцент на лояльності групі;
- незаконний характер заважає рекрутуванню нових членів.

Тобто закриті структури найбільш зацікавлені в наявності чіткої власної ідеології, що дозволяє їм відокремитися від інших, на власний розсуд інтерпретувати події, створювати в системі великого світу свій власний малий світ. Аль-Каїда, наприклад, базується на одному такому тексті, який виховав радикальний ісламізм. Це коментарі С. Кутуба до Корану. В результаті поширення цього тексту тип мислення однієї людини охопив велику кількість його послідовників.

Якщо нині війну з тероризмом реально намагаються переформатувати на війну ідеологій, то, відповідно, збільшується і роль наративів. Взагалі зміна наративів масової свідомості є передумовою будь-якої соціальної трансформації. Як „перебудова”, так і „помаранчева революція” базувалися на зміні домінуючого наративу. Комплекс „Ленін – Партія – Комсомол” у першому випадку потрапив під обстріл саме заради того, щоб дати можливість увести новий наратив, який умовно можна позначити як „Капіталізм – Ринок – Демократія”.

В ідеологічному плані перемогу у війні з тероризмом вбачають сьогодні у створенні „конкурентного продукту” [6, р. 70].

Щоб побачити в наративі те, чого не помічають у ньому військові і тому не можуть з ним адекватно оперувати, слід повернутися до вихідного розуміння наративу в літературознавстві, звідки він і походить. О. Фрейденберг відстежувала появу нарації в античності [7 – 10]. Її погляди і сьогодні цікавлять дослідників, хоча й змінилися базові школи та академічні „боги”, бо О. Фрейденберг належала до школи М. Марра [11 – 13]. Цікаво, що батько О. Фрейденберг був далеким від античності, він створив сучасну АТС [14]. А також сконструював аеростат і тричі літав в Одесі на ньому, зробив варіант кіноапарата, а 1914 року надсилав до військово-морського відомства креслення підводного човна [15].

Те, що Ю. Лотман фіксує як ваду саме школи М. Марра, з точки зору завдань військових є якраз цікавим, бо відображає саме той аспект моделювання світу наративом, який тепер став ще цікавішим. Ю. Лотман пише, що формальна школа, вивчаючи синтагматичні відношення, загубила значення [13, с. 483]. Реакцією на це стало вивчення саме семантики школою М. Марра – соціологічної, культурної, релігійно-міфологічної. О. Фрейденберг цікавлять в текстах фрагменти минулих конструкцій – міфів і ритуалів, що не мають сенсу в нових контекстах. Саме тому дослідники, які працювали в цій школі, називали свій метод палеонтологічним.

Стратегія О. Фрейденберг будується на двох напрямках [12]:

- продемонструвати незвідність первинного мислення до сучасного;
- пояснити можливості щодо підсилення цих форм в системі міфологічної образності.

Георгій Почепцов

Реально О. Фрейденберг, якщо поглянути з точки зору завдань, про які говоримо вже ми, прагне увійти в систему цього мислення, а не просто розкрити структурні основи побудови тексту. Вона намагається аналізувати глибинні структури віртуального простору. Але ці глибинні структури теж можуть мати або глибший, або поверховий характер. Структуралізм пішов за більш поверховими конструкціями, хоча, безумовно, і віртуального простору. Саме тут він і здобув свою славу [16]. Це стосується як російських, так і французьких структуралістів.

З точки зору О. Фрейденберг, розквіт грецької драми, до речі, демонстрував якраз невміння розповідати, яке прийшло пізніше. Архаїчні міми обманювали око, а не душу [8, с. 234]. Фокусники, акробати, жонглери виконують зорові функції.

Морфологія сюжету раніше збігалася з морфологією дії, а не слова. Це виникло, коли людство перебувало на етапі долітературного існування [9, с. 222]. І такі типи сюжетів теж є в нашому житті.

В грецьких романах, що будуються на архаїчних міфах, немає описів дій героїв, вони розповідають все прямою мовою [10, с. 110]. Тобто немає ситуації, коли об'єкт оповіді і оповідач існують роздільно. Вони поки що єдині. Взагалі нарацію створює понятійне мислення [8, с. 226]. Тобто це новий етап розвитку людини, а не просто зміна типів фіксації дійсності.

Персонаж і сюжет мають спільний генезис [7]. Саме це виштовхує цю проблематику в бік військової справи і боротьби з тероризмом. Цікаве зауваження у О. Фрейденберг, що жанри тоді створюються в усій повноті, коли за своїм матеріалом вони починають збігатися з історичним періодом розвитку цивілізації [7, с. 229].

Наратив упорядковує модель світу. Причому робить це позасвідомо, оскільки його сюжети після своєї появи відходять на периферію. Ми можемо лише підставляти нові події і нових героїв у вже існуючі схеми.

Революція 1917 року, наприклад, приносить новий наратив, спрямований проти існуючого. Це чітко видно з такого гасла, як „Мир хатам, війна – палацам”. „Перебудова” знову змінює домінуючий наратив – як і „помаранчева революція”. Кожна зміна наративів, як наслідок, дозволяє йти до змін в наступних просторах: від простору віртуального до простору інформаційного та фізичного.

Військові вимагають побудови контрнарративної стратегії боротьби з тероризмом [17]. Це, в першу чергу, є творенням нових міфів. Сюди підпадає також пошук таких історичних прикладів, де насильство не було базовим інструментарієм вирішення проблем. Інструментарій із зміни ідентичності теж фіксується як ефективний варіант роботи із зміни ситуації.

Потенціал змін може лежати ще в реінтерпретації ситуацій, яка базується на феномені, відкритому Л. Виготським. Досліджуючи сприйняття дитиною літературних текстів, він побачив, що коли дитина не намагається відгадати, що саме від неї хочуть дорослі, то вона дає

інтерпретації, які повністю розходяться з тими, що зафіксовані у світі дорослих. Наприклад, у випадку байок І. Крилова [18, с. 273] розподіл позитиву/негативу у дітей зовсім інший. Ми можемо побудувати таблицю, яка відобразить саме реальне дитяче сприйняття, яке виявилось протилежним до дорослого.

Байка	Позитивний герой	Негативний герой
„Ворона і Лисиця”	Лисиця (розумна)	Ворона (дурна)
„Бабка і Мураха”	Бабка	Мураха (скнара)
„Вовк на псарні”	Вовк	Собаки і псарі

Тобто дорослий, мабуть, спирається на модель світу, якої ще немає в дитини. В результаті він реінтерпретує більш „біологічне” розуміння цих історій.

Є також давніші причинні зв'язки, загублені сьогодні. Так, С. Ейзенштейн у другій серій „Івана Грозного” відтворив схему, коли царя замінює заступник тоді, коли цареві загрожує небезпека [19, с. 108 – 109]. С. Ейзенштейн знаходить багато прикладів такої нейтралізації соціальних протиставлень: не тільки цар – слуга, а й каліфи й султани, які йдуть у народ, щоб послухати правду, чи Бог у вигляді жебрака [20, с. 319].

М. Бахтін досліджував карнавалізацію як заміну верху й низу [21]. Ще раніше цей аспект намагався розкрити С. Лур'є. До речі, С. Лур'є констатував, що в житті людського суспільства позасвідомо діяльність відіграє дуже велику роль [22, с. 8]. Тобто цю фразу можна розуміти і як перенесення методології З. Фрейда з індивіда на все суспільство.

Чим взагалі можна пояснити цей дивний для нас сюжет „випробувань” соціальної структури тим, що її ієрархічна будова починає скасовуватися на певний термін? Ця перевірка структури на міцність тільки підсилює її, оскільки знімає автоматичність її сприйняття.

Дослідження О. Фрейденберг демонструють широке коло прихованих для нас сьогодні символізацій. Це дає нам можливість зрозуміти символізацію, які ми використовуємо сьогодні, без відповідного знання. Коли колишній міністр оборони США Д. Рамсфельд говорив про терористів в Афганістані, що ми викуримо їх з їхніх нір, наприклад, то тут верхи закріплені за вищими творіннями, а низи – за нижчими.

У прадавні часи сакралізації влади цар прирівнювався до сонця, відповідно низи видаються нижчими істотами [9]. Система заміни царя на раба була пов'язана із загибеллю царя під час циклу і заміни його новим. Як можна зрозуміти сьогодні, було знайдено компроміс, який дозволяв зберегти і царя, і ритуал – замість царя кілька днів правив раб, якого потім і вбивали. Як підкреслює О. Фрейденберг, щороку помираючий цар є основним образом первісного суспільства [9, с. 82].

До речі, ці символізації дали відповідь і на те, чому юридичних як „блаженних” ніхто не чіпає. Виявляється, „блаженний” відноситься

Георгій Почепцов

до мертвих, у Гомера цей епітет застосовувався тільки до богів [9, с. 130]. Божевілля – це „божа хвороба”, що протиставляється пророцтву, ясновидінню.

Увесь цей блок символізацій, що не є проявленими для сучасної людини, все одно тисне на неї. З ними неможливо сперечатися, оскільки ми сприймаємо їх як закон природи. Тому подальші дослідження повинні продемонструвати розрізнення двох моделей впливу: тих, що ми відчуваємо, і тих, що ми не відчуваємо, оскільки вони закодовані в нашій системі ментальності. Останні можемо назвати ментальними структурами закритого типу. Основною їх характеристикою стає неможливість їх заперечення. Це можуть також бути більш сильні структури, на зразок тих, які вивчає психоаналіз, наприклад, колективне позасвідоме К. Юнга [23]. К. Юнг, до речі, так підкреслював свою відмінність від З. Фрейда: якщо З. Фрейд вивчає хвору людину, що перебуває в невротичному стані, то він, К. Юнг, навпаки, вивчає людину здорову [24, с. 63]. Тобто працює не лише розрізнення рівнів індивідуального і колективного, а й розрізнення невротичний стан – нормальний стан.

Це може бути і дія інших ментальних структур, що простежується в боротьбі християнства з язичництвом [25, с. 51]. Якщо природа в християнстві слугує Творцеві, то в народній медицині саме вона є базовою, тому церква всіма силами завжди боролася проти жінок-знахарок. Тобто це дві різні ієрархічні системи, які присутні в нас і сьогодні.

Сюди слід віднести й різні методи впливу на глядача, відпрацьовані у своїх основних моментах ще за часів античності [26 – 29]. Мається на увазі, в першу чергу, поняття катарсису, який виступав як очищення людини від афектів.

Аристотель у „Поетиці” підкреслював якраз загальний характер своїх правил. Це принципово мета-рівень. Наприклад, він стверджує, що поет має розповідати не про те, що трапилося, а про те, що могло би трапитися. В цьому відмінність між поетом і Геродотом [30, с. 35 – 36]. Цікаве з точки зору систематики впливу і його зауваження про те, що нас не турбує, коли ворог примушує страждати ворога [30, с. 42]. Тобто чутливою для нас є боротьба між двома світами, між двома протилежностями. В „Політиці” Аристотель також звертається до поняття катарсису [31].

Слід згадати дослідження О. Лосева, який підкреслював, що неможливо, виходячи з сьогоденного розуміння і психології, і інших підходів, реконструювати очищення за Аристотелем [32].

Минуле не бачило індивідуального, оскільки було зорієнтоване на вічне [25, с. 67 – 68]. А. Гуревич в одній з ранніх праць писав, що деконтретизація того періоду є зворотним боком атемпоральності [33, с. 144]. Про брак індивідуального багато писав і П. Біццеллі [34]. Тобто вибудовується системний ланцюжок, який дозволяє (чи не дозволяє) породження певних понять. Ми навели цей приклад, коли одне породжує інше, для того, щоб звернутися до проблеми програмування свідомості наступних поколінь

деякими типами текстів.

Коли Sandia Laboratory (США) констатувала, що ідеї чи то В. Леніна, чи то А. Гітлера були видруковані за 10 - 15 років до того, як вони отримали реалізацію в житті, вони тим самим сформулювали нову наукову проблему: робити моніторинг Інтернет-простору на предмет появи революційних ідей наперед. Якщо С. Кутуб своїм текстом породив Аль-Каїду, то новий автор також може це зробити.

Один з цікавих варіантів методологічного обґрунтування цього підходу – це поняття антисистеми, яке задається як протистояння як минулого, так і сучасності конкретному варіанту майбутнього [35 - 36]. При цьому знищення „чужого” стає основним заняттям цього сегмента суспільства. Посилаючись на Л. Гумільова, автори цього напрямку знаходять антисистемність в більшовизмі, фашизмі, оприччині і старообрядництві.

І. Шишкін запропонував розподіл антисистем на три типи [37]:

- релігійно-філософські, який не сприймають матеріальний світ;
- суспільно-політичні, які не визнають багатоманітність суспільного розвитку;

- технократичні, які не приймають „нерозумні” стихії природи.

На жаль, вивчення антисистем у цьому вигляді пішло винятково шляхом намагання створити теорію зіткнення етносів, хоча системно це більш широкий вид теорії. По суті ми можемо говорити про наукові, політичні, ідеологічні, релігійні антисистеми, які не матимуть жодного стосунку до етнічного фактора.

В. Вернадський, наприклад, робив акцент на книгодрукуванні, коли говорив, що тільки разом з ним виникла можливість протистояти домінуючим поглядам [38, с. 82]. І майбутній розвиток науки він вбачав тільки в еретиках, а не в тих, хто підтримував панівні теорії. Якщо подумати, в чому могла полягати саме роль книгодрукування, то можна дійти наступних висновків з точки зору співвідношення системи і антисистеми:

- книгодрукування дає можливість утримувати антисистемні уявлення;

- тиражування не дає можливості повного знищення ідей;

- тиражування знижує рівень уваги, оскільки виникає безліч різних теорій.

Книга О. Фрейденберг „Поетика сюжету і жанру” була заборонена через кілька тижнів після її виходу [39, с. 147]. Отже і її побачили як таку, що могла зашкодити режимові, як чергову антисистему. Про це О. Фрейденберг згадує у своїй коментарях до листів Б. Пастернака, свого двоюрідного брата.

Загалом нарATIV ми можемо поставити ще в один контекст. Це **звуження простору можливого**, оскільки зовнішній світ постає тепер перед нами винятково як варіант реалізації одного з можливих сюжетів. Ю. Лотман колись писав, що література дає ширше коло можливостей, з яких тільки

частина може реалізуватися в реальному житті. Якщо В. Пропп ще 1928 року віднайшов один сюжет чарівної казки [40], то, відповідно, це говорить або про звуження фізичного простору, або про звуження віртуального простору. Ми бачимо в навколишньому світі тільки те, що повинні там побачити.

Література:

1. **Corman S.** Weapons of mass persuasion: communicating against terrorist ideology // Connections. - 2006. - Vol. V. - N. 3
2. **Nettle D.** What happens in Hamlet? Exploring the psychological foundations of drama // The literary animal. Evolution and the nature of narrative. Ed. by J. Gottschall, D.A. Wilson. - Evanston, 2005.
3. **Зелинский Ф. Ф.** Древнегреческая литература эпохи независимости. Ч. I. - П., 1919.
4. **Cillufo F. J.** Some thoughts on networked radicalization. Interview // IO Sphere. - 2007. - Summer.
5. Cyberterror. Prospects and implications. White paper – Monterey, 1999 / Center For the Study of Terrorism and Irregular Warfare.
6. **Perl R.** Combating extremist ideologies: measuring effectiveness – considerations for public diplomacy // Connections. - 2006. - Vol. V. - N 4.
7. **Фрейденберг О. М.** Система литературного сюжета // Монтаж. Литература. Искусство. Театр. Кино. - М., 1988.
8. **Фрейденберг О. М.** Миф и литература древности. - М., 1978.
9. **Фрейденберг О. М.** Поэтика сюжета и жанра. - М., 1997.
10. **Фрейденберг О. М.** Происхождение греческой лирики // Вопросы литературы. - 1973. - № 11.
11. **Иванов Вяч. Вс.** Вводные замечания к статье О. М. Фрейденберг „Система литературного сюжета” // Монтаж. Литература. Искусство. Театр. Кино. - М., 1988.
12. **Олейников А.** Теория наррации О. М. Фрейденберг и современная нарратология: попытка сравнительного анализа // kogni.narod.ru/freiden.htm
13. **Лотман Ю. М.** О. М. Фрейденберг как исследователь культуры // Труды по знаковым системам. Вып. VI. - Тарту, 1973.
14. **Ксендзюк О.** Нужные вещи // www.migdal.ru/times/51/4748/?print=1
15. **Рабинянц А. Г.** Борис Пастернак и Петербург // www.roerich-museum.org/PRS/book4/13-Rabinyantc.pdf
16. **Барт Р.** Введение в структурный анализ повествовательных текстов // Французская семиотика: от структурализма к постструктурализму. - М., 2000.
17. **Casebeer W. D., Russel J. A.** Storytelling and terrorism: towards a comprehensive ‘counter-narrative strategy // Strategic Insights. - 2005. -

Vol. IV. – I 3.

18. **Выготский Л. С.** Педагогическая психология. - М., 1991.
19. **Иванов В. В.** Очерки по истории семиотики в СССР. - М., 1976.
20. **Эйзенштейн С. М.** „Медник Сляй” // Эйзенштейн С. М. Метод. Т. II. - М., 2002.
21. **Бахтин М. М.** Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. - М., 1990.
22. **Лурье С. Я.** История античной общественной мысли. - М. - Л., 1929.
23. **Юнг К. Г.** Об архетипах коллективного бессознательного // Юнг К. Г. Архетип и символ. - М., 1991.
24. **Юнг К. Г.** Проблемы души нашего времени. - М., 1994.
25. **Гуревич А. Я.** Средневековый мир: культура безмолствующего большинства. - М., 1990.
26. **Савченкова Н. М.** Производство аффекта в греческой культуре // anthropology.ru/ru/texts/savchenk/affect_0.html
27. **Рабинович Е. Г.** „Безвредная радость”: о трагическом катарсисе у Аристотеля // es-dejavu.ru/c/Catharsis.html
28. **Улыбина Е. В.** Взаимодействие тела и слова в теории катарсиса Выготского // es-dejavu.ru/c-2/Catharsis-2.html
29. **Козлова Г. А.** Проблема творчества в древнегреческой литературе. Православно-христианская точка зрения // kalinin.itech.ru/pravoslavie/publish.php?id=page18
30. **Аристотель.** Поэтика // Аристотель. Поэтика. Риторика. - СПб., 2000.
31. **Аристотель.** Политика // Аристотель. Соч. в 4-х тт. - Т. 4. - М., 1983.
32. **Лосев А. Ф.** Очерки античного символизма и мифологии. - М., 1993.
33. **Гуревич А. Я.** Категории средневековой культуры. - М., 1984.
34. **Бицилли П. М.** Элементы средневековой культуры. - СПб., 1995.
35. **Корявцев П. М.** Философия антисистем // antisys.narod.ru/antisys.html
36. **Лазарев Д.** Опыт диагностики антисистем // antisys.narod.ru/lazarev.html
37. **Шишкин И. С.** Внутренний враг // conrad2001.narod.ru/russian/library/articles/article_7.htm
38. **Вернадский В. И.** Очерки по истории современного научного мировоззрения // Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки. - М., 1988.
39. Переписка Бориса Пастернака. - М., 1990.
40. **Пропп В. Я.** Морфология сказки. - М., 1969.